

*Moeders en hun
kinderen over
partnergeweld*

Essay

Jodi Mak
Majone Steketee
Winneke van der Schuur

Moeders en hun kinderen over partnergeweld

Jodi Mak
Majone Steketee
Winneke van der Schuur

November 2012

Inhoud

1	Gemeenten en de steun en hulp bij relationeel geweld	5
2	Verschillen in perceptie tussen moeders en hun kinderen tijdens de periode van het partnergeweld	8
3	Verschillen in perceptie tussen moeders en hun kinderen na het partnergeweld	20
4	Samenvatting en beleidsimplicaties	26
5	Aanbevelingen voor gemeenten	33
	Referenties	35
	Bijlage	
	Opzet en Methodologische verantwoording van het onderzoek	37
	Bronnen	45

1 Gemeenten en de steun en hulp bij relationeel geweld

De overheid bereidt een stelselherziening voor waarin de integratie van de jeugdzorg in gemeentelijk jeugdbeleid een belangrijke stap is. Een positief opvoedingsklimaat vormt daarin een speerpunt. Dit sluit aan op het belang dat de Wet Maatschappelijke Ondersteuning (Wmo) hecht aan de eigen kracht van de burger. Het Wmo-beleid richt zich op het versterken van de zelfredzaamheid en participatie van mensen. Om dat mogelijk te maken heeft de gemeente als voornaamste taak het scheppen van randvoorwaarden. Gemeenten zijn verantwoordelijk voor de invulling van de Wmo én de beleidsregie van de aanpak van huiselijk geweld. Van oudsher is het huiselijk geweldbeleid vooral gericht op hulpverlening en nazorg, maar steeds meer komt daar ook vroegtijdige signalering en preventie bij. Immers, het voorkomen van problemen is altijd beter dan het oplossen ervan. Het Sociaal en Cultureel Planbureau (2010) constateert in zijn evaluatie van de uitvoering van de Wmo dat slachtoffers van huiselijk geweld nog onvoldoende bereikt worden. Daarnaast ontwikkelde de landelijke overheid een ‘Modelaanpak huiselijk geweld: Elementen voor lokaal beleid’ als handreiking voor gemeenten bij het opzetten, inrichten en uitbouwen van het beleid ter preventie en bestrijding van huiselijk geweld. Het uitgangspunt is een integrale aanpak van huiselijk geweld, gebaseerd op een systeembenadering. De aanpak moet op alle betrokkenen, dus ook op kinderen gericht zijn.

In opdracht van de vier grote steden, Amsterdam, Rotterdam, Utrecht en Den Haag, is er een onderzoek uitgevoerd naar de steun en hulp die opvoeders en kinderen, van verschillende etnische achtergrond, in de context van relationeel geweld nodig hebben (Pels, Lünemann en Steketee (red.), 2011). Een adequate ondersteuning van ouders en kinderen na partnergeweld is van belang voor de preventie van ontwikkelingsproblemen bij kinderen, en daarmee ook voor de preventie van intergenerationele overdracht van het geweld. Inzicht in de behoefte aan steun en hulp van slachtoffers kan gemeenten handvatten bieden voor hun beleid en regierol bij huiselijk geweld. Vanuit de praktijk van de hulpverlening blijkt dat er een gebrek aan kennis is over twee terreinen: ten eerste over de betekenis van geweld in het gezin, en tweede over de opvoeding na het geweld en de mogelijkheden om ouders en jongeren via (opvoedings)ondersteuning te versterken.

In het betreffende rapport 'Opvoeden na partnergeweld' wordt ingegaan op de ervaringen van moeders en kinderen. Duidelijk is dat de impact van geweld op zowel de moeders als de kinderen groot is. De moeders zijn vaak zo ontredderd dat het zorgen en opvoeden ze niet gemakkelijk aangaat. De kinderen - getuige en soms ook slachtoffer - hebben na hun pijnlijke ervaringen juist extra liefde en aandacht nodig. In het onderzoek zijn moeders en kinderen apart van elkaar geanalyseerd. Er is geen vergelijking gemaakt tussen moeders en kinderen uit hetzelfde gezin.

Percepties van moeders en kinderen over het geweld en de behoefte aan steun en hulp komen niet vanzelfsprekend overeen. Daarom is er een secundaire analyse gedaan van het bestaande onderzoeksmateriaal. In het oorspronkelijke onderzoek participeerden 100 moeders en 84 jongeren. Een deel van hen komt uit hetzelfde gezin. Dit geldt voor 43 jongeren en 36 moeders. Deze gegevens zijn systematisch geanalyseerd op het niveau van moeder-kindkoppels. Het feit

dat er sprake is van moeder-kindkoppels met verschillende culturele achtergronden, in combinatie met het praten over dit moeilijke onderwerp door open interviews, is uniek. De onderzoeksresultaten bevatten veel informatie over de context van partnergeweld en de verschillen tussen de verhalen van moeders en hun kinderen.

De onderzoeksvraagstelling luidde:

Hoe zijn de opvoedingssituatie en ondersteuningsbehoeften te kenmerken tijdens en na perioden of incidenten van agressie en geweld volgens moeders en jongeren - uit dezelfde gezinnen - van nieuwe en autochtone Nederlanders?

Inzicht in hoe betrokkenen uit hetzelfde gezin het geweld ervaren hebben en hoe dit van invloed is op de relaties in het gezin, biedt mogelijkheden voor een meer systematische aanpak van huiselijk geweld. Zijn er verschillen tussen moeders en kinderen in hun perceptie van het ervaren geweld en de impact hiervan op de ontwikkeling van de kinderen en de gezinssituatie? De bevindingen uit dit onderzoek zijn vervolgens doordacht op implicaties voor jeugd(zorg)beleid.

2 *Verschillen in perceptie tussen moeders en hun kinderen tijdens de periode van het partnergeweld*

Voor een inzicht in de opzet en methodologische verantwoording van het onderzoek verwijzen wij naar de bijlage in dit rapport. Een internationaal artikel over dit onderzoek is op het moment van schrijven van dit rapport in voorbereiding (van der Schuur et al.). In dit hoofdstuk beschrijven we de visie van moeders en hun kinderen op het partnergeweld gedurende de periode dat dit plaatsvond. Allereerst staan we stil bij het type, de frequentie en de duur van het partnergeweld vanuit de visie van de moeders. Vervolgens beschrijven we vanuit zowel de perceptie van de moeders als hun kinderen of en hoe de kinderen (ook) zijn blootgesteld aan het geweld, welke factoren het geweld mogelijk geïnitieerd of versterkt hebben en hoe het geweld van invloed is geweest op het functioneren van achtereenvolgens het kind en het gezin.

Het partnergeweld

In tabel 1 staat een overzicht van het type geweld, de frequentie en duur volgens de gegeven beschrijving van de moeders. Gebaseerd op hun visies, zijn alle moeders blootgesteld aan verbaal en/of psychisch geweld. Het betreft schelden, vernederen, sociaal isoleren, negeren en liegen. *'Hij negeerde mij als ik tegen hem praatte en hij loog, hij loog constant'* (Moeder, 40, Nederlands). In aanvulling daarop,

beleefden veel moeders fysiek geweld, variërend van schudden en duwen (*‘Was het één klap of meer? Nee, meestal schudden’*) (Moeder, 36, Marokkaans) - tot slaan en wurgen: *‘Hij kon mij gewoon helemaal kapot slaan, bewusteloos’* (Moeder, 47, Marokkaans). Minder dan de helft van de moeders rapporteerde seksueel geweld en/of intimidatie. *‘Het gevoel dat ik verkracht werd door mijn eigen man’* (Moeder, 40, Hindoestaans). Meer dan de helft van de moeders vertelde dat het geweld dagelijks of wekelijks plaatsvond. Er zijn maar weinig moeder die zeggen dat het geweld incidenteel, dus maandelijks of jaarlijks, gebeurde. Ook was er in de meeste situaties sprake van langdurig relationeel geweld. De duur van het partnergeweld was voor meer dan de helft van de moeders meer dan vijf jaar, voor minder dan de helft tussen een en vijf jaar en voor één moeder minder dan een jaar.

Tabel 1 Overzicht van het geweld volgens de moeders (N = 36): type, frequentie en duur

Type	N (%)	Frequentie	N (%)	Duur	N (%)
Fysiek	30 (83%)	Dagelijks/ Wekelijks	25 (69%)	>5 jaar	23 (64%)
Verbaal/ Psychisch	36 (100%)	Maandelijks	7 (19%)	1-5 jaar	12 (33%)
Seksueel	10 (28%)	Jaarlijks	4 (11%)	<1 jaar	1 (3%)

De blootstelling van de kinderen aan het partnergeweld

Zowel moeders als kinderen rapporteerden dat de kinderen zijn blootgesteld aan het geweld: *‘Ze hoorde alles (...) en zag ook dingen, eh bijvoorbeeld dat ik aan het huilen was, of dat*

hij mij uitschold' (Moeder, 40, Turks). Bij meer dan de helft van de koppels zien we discrepanties in de verhalen tussen moeders en kinderen over de mate van blootstelling van de kinderen aan partnergeweld. In minder dan de helft van de gevallen blijkt dat de kinderen meer mee hebben gekregen van het geweld dan de moeders vermoeden of hopen. De moeders onderrapporteerden vooral de situaties waarin hun kind getuige was. Terwijl de kinderen wel aangeven getuige te zijn geweest van het geweld tussen hun ouders.

Moeder: *'De kinderen hebben het [geweld] nog nooit gezien'* (27, Nederlands).

Kind: *'Het gebeurde in de keuken, het begon met ruzie, met schelden, met gemene dingen zeggen en daarna sloeg hij haar'* (Meisje, 14, Nederlands).

Ook zei minder dan de helft van de kinderen getuige te zijn van het geweld van hun moeders naar hun vaders: *'Een keer was mijn moeder heel boos op mijn vader en klappen werden uitgedeeld'* (Jongen, 18, Hindoestaans).

Moeders rapporteerden minder of het geweld wederzijds plaatsvond. Dit heeft mogelijk te maken met het verschil in niveau van het geweld van de partners. Meer dan de helft van de moeders meende dat er sprake is van wederzijds fysiek of verbaal geweld. Maar ze zeggen erbij dat dit vooral plaatsvond om zichzelf of hun kinderen te verdedigen, of om hun frustraties te uiten: *'Het schreeuwen deed ik meer, en dat deed ik door wat hij zei, dat deed mij gewoon pijn'* (Moeder, 34, Surinaams-Antilliaans). Minder dan de helft van de moeders zei geen enkel geweld te gebruiken tegen het geweld van hun partners, vooral om escalaties te voorkomen: *'Ik verdedigde mijzelf meer door er niet tegenin te gaan, want dan werd het alleen nog maar erger.'* (Moeder, 44, Nederlands) Toch, hadden enkele moeders het erover dat ze in gelijke mate als hun

partner geweld toepassen, zowel fysiek als psychisch. Maar hun partners begonnen wel als eerste met het geweld: *'Ik stond in de deuropening en hij probeerde me te slaan (...) Ik heb het niet gelaten en pakte de fietsketting, dus ik gaf hem een haal en zo begonnen we te vechten'* (Moeder, 46, Surinaams).

Er zijn enkele verschillen gevonden in de verhalen van moeders en kinderen als het gaat om het soort geweld dat de moeders gebruikten. Kinderen hadden het meestal over wederzijds geweld, terwijl de moeders vooral spraken over het eenzijdig geweld van hun partners.

Moeder: *'Het [geweld] was wel echt gericht op mij'* (32, Hindoestaans).

Kind: *'Mijn vader slaat wel, maar mijn moeder is nog erger. Als zij begint te schreeuwen dan hoort iedereen haar. (...) Toen mijn vader voor geld kwam, hoorde in mijn moeder tegen mijn vader schreeuwen en schelden. En toen heeft ze mijn vader de deur uit gezet. Mijn moeder heeft mijn vader ook wel eens geslagen. En mijn vader mijn moeder ook, maar hij kan mijn moeder toch niet aan. Daar is hij te bang voor'* (Jongen, 11, Hindoestaans).

Factoren die het partnergeweld initiëren of versterken

Tijdens de interviews kwamen verschillende factoren naar voren die het partnergeweld initieerden of versterkten. Veel moeders vertelden dat het geweld door de problemen van hun partner ontstond of versterkt werd. De moeders rapporteerden bijvoorbeeld over de drugs- of alcoholverslaving van hun partner en werkloosheid als mogelijke oorzaken van geweld: *'Het geweld kwam altijd van hem als hij dronken was'*

(Moeder, 59, Divers). Hoewel de moeders duidelijk verklaren dat er sprake is van problematiek bij de vader, herkent de meerderheid van de ondervraagde kinderen zich hier niet in. Toch is minder dan de helft van de kinderen zich wel bewust van de problemen van de problemen van de vader zoals de moeder die schetst: *'Ik denk dat het huiselijk geweld voor een groot deel te maken had met de drankverslaving van mijn vader, want bijna elke keer als hij zo agressief was, dan was dat als hij gedronken had'* (Meisje, 17, Divers).

Veel moeders vertellen dat ze geen steun kregen van familieleden tijdens het relationele geweld. Familieleden negeerden of steunden het partnergeweld of hielden dit in stand: *'Als hij mij ging slaan in de slaapkamer kwam zijn moeder binnen en deed de deur dicht zodat ik niet kon ontsnappen. Zij ging gewoon aan de deur trekken'* (Moeder, 41, Marokkaans). Meer dan de helft van de kinderen is zich niet bewust van deze negatieve rol van hun familieleden. Toch zijn enkele kinderen zich wel bewust van de negatieve bijdrage van familie aan de context van het partnergeweld. Kind: *'Ze zijn uitgehuwelijkt. Maar mijn vader die wilde ook niet trouwen en mijn moeder had zoiets van het moet, dus het moet'* (Meisje, 22, Hindoestaans).

Het functioneren van het kind gedurende de periode van het partnergeweld

Tijdens de interviews is ingegaan op verschillende aspecten die zijn gerelateerd aan het functioneren van het kind gedurende de periode van het partnergeweld: de kindermishandeling, het copinggedrag van kinderen, hun gevoelens en hun problemen. Zowel de moeders als de kinderen zeiden dat het geweld niet beperkt bleef tot de partner, maar dat er ook sprake was van kindermishandeling: 'Hij volgde mij naar boven

en toen ging hij mij boven slaan' (Meisje, 16, Marokkaans). Zowel de vaders als moeders in dit onderzoek blijken geweld naar hun kinderen te hebben gebruikt. Moeders vertelden dat zij dit vaak deden uit frustratie naar hun partner: *'Ik heb mijn dochter met een pollepel geslagen en met een houten lepel op haar hand en die was helemaal blauw. (...) Achteraf blijkt dat het eigenlijk je agressie is geweest'* (Moeder, Hindoestaans, 45). Als het gaat om kindermishandeling zijn er ook verschillen te constateren in de verhalen van moeders en hun kinderen. Wat opvalt, is dat de kinderen psychische mishandeling of verwaarlozing niet als zodanig herkennen of benoemen als mishandeling. Minder dan de helft van de kinderen benoemde de psychische mishandeling van hun ouders niet, terwijl hun moeders wel vonden dat hier sprake van is bijvoorbeeld door verwaarlozing.

Moeder: *'Hij geeft de kinderen niks, helemaal niks'* (56, Surinaams-Antilliaans).

Kind: *'Interviewer: Ben je zelf wel eens slachtoffer geweest of betrokken geweest bij het geweld? Kind: mmm, nee'* (Meisje, 21, Surinaams-Antilliaans).

Daarentegen onderschatte iets minder dan de helft van de moeders de verbale en/of psychische kindermishandeling. De kinderen rapporteerden hier meer over dan hun ouders.

Moeder: *'Het was wel een tijdje zo dat hij mij niet meer mocht slaan. Toen probeer de hij mijn dochter te slaan. Toen zei ik 'als je aan haar komt, dan schop ik je helemaal dood'. Interviewer: Dus hij heeft haar nooit een keer kunnen slaan? Moeder: 'Hij heeft haar nooit een keer kunnen slaan omdat ik hem erop wees. Ik zei: 'Als je aan mijn kinderen komt dan kom je aan mij'. Dus hij durfde niet'* (35, Marokkaans).

Kind: *'Hij eh, sloeg me altijd. Toen ik nog zes was of zo was er een spin in onze douche. En eh, toen maakte ik hem zo wakker van 'wil je hem alsjeblieft eruit halen?', wou die niet doen. Ik ging zo huilen en eh, toen eh werd hij boos en heeft hij zomaar aan mijn neus getrokken, heel hard. Toen had hij me een bloedneus gegeven'* (Meisje, 12, Marokkaans).

Aan de moeders en kinderen is gevraagd hoe de kinderen reageerden op het geweld, en wat copingstrategieën van de kinderen waren. In het algemeen vertelden kinderen dat zij het huiselijk geweld probeerden te vermijden om niet betrokken te raken: *'Ik ging naar kamer en deed mijn oren dicht om niet naar die ruzie te luisteren of naar het geschreeuw'* (Meisje, 10, Surinaams-Antilliaans). Iets minder dan de helft van de kinderen bemoeide zich met de ruzie en probeerde te interveniëren als ze aan het geweld tussen hun ouders werden blootgesteld: *'Ik was het zat en toen begon ik tegen hem te schreeuwen'* (Jongen, 14, Nederlands). Maar weinig kinderen gingen op zoek naar steun als het geweld gebeurde, *'Ik heb wel eens familie gebeld'* (Meisje, 19, Turks).

Moeders interpreteerden het copinggedrag van hun kinderen anders dan de kinderen. Het gaat er dan om hoe zij omgingen met de situatie tijdens het geweld. Kinderen zeiden vaker dan hun moeder dat ze de ruzies probeerden te vermijden. Moeder rapporteerden daarentegen vaker dat de kinderen een beschermende rol vervulden naar hun moeder door hun vader aan te vallen.

Moeder: *Interviewer: ze hebben dus ook gezien dat hij tegen de deur aanbonkte? Moeder: Ja, toen de kinderen ietsjes groter waren. (...) De kinderen maakten zelf die deur open en zeiden: papa d'r uit!'* (56, Surinaams-Antilliaans).

Kind: *'Als er moeilijkheden waren, wat deed je dan? Kind: Oh, dan ging ik weg'* (Meisje, 21, Surinaams-Antilliaans).

De moeders en kinderen zijn zich bewust van de impact van het partnergeweld op de gevoelens van de kinderen. Zowel moeders als kinderen vertelden vaak dat zij verdrietig, bang of boos waren: 'Ze waren heel angstig, ze voelden zich niet vrij in dat huis' (Moeder, 45, Hindoestaans). Naast negatieve gevoelens vertoonden de kinderen ook problemen na het zien van partnergeweld. Soms leidde het tot internaliserende problemen, zoals piekeren, zich zorgen maken, of denken dat het aan henzelf ligt: '*Soms dacht ik wel, dat het misschien beter was geweest, als ik er niet was. Misschien was het mijn schuld*' (Meisje, 20, Turks). Bovendien voelde minder dan de helft van de onderzochte kinderen toenemende agressie gedurende de periode van het geweld: '*Na de ruzie kwamen er wel agressieve gevoelens naar boven*' (Jongen, 15, Hindoestaans). In bijna de helft van de moeder-kindkoppels vallen er verschillen te zien als het gaat om de problemen van de kinderen. De kinderen hadden het vergeleken met hun moeders veel meer over internaliserend probleemgedrag. Ten eerste onderschatten moeders deze problemen of worden ze niet genoemd, en ten tweede zijn sommige moeders gefocust op de externaliserende problemen van hun kinderen, in plaats van op de internaliserende.

Moeder: '*Mijn dochter was agressief*' (37, Surinaams-Antilliaans).
Kind: '*Ik moest steeds aan de ruzies denken. Als ze ruzie hadden dan begon ik er aan te denken en later als ze weer ruzies hadden dacht ik aan de vorige ruzie*' (Meisje, 10, Surinaams-Antilliaans).

Het functioneren van het gezin gedurende de periode van het partnergeweld

In het onderzoek is nagegaan of het geweld invloed heeft op de opvoeding en het gezinsfunctioneren. Nagegaan is hoe de sfeer thuis was en wat de rol van de moeder en vader en is geweest tijdens het partnergeweld. Ten eerste vertelden alle moeders en hun kinderen vooral over een zeer gespannen sfeer thuis en over angst en opwinding gedurende de periode van het geweld: *'Er was altijd spanning in huis, alsof de bom elk moment kon ontploffen'* (Meisje, Hindoestaans, 15). Er zijn geen duidelijke verschillen gevonden in de verhalen van de moeders en hun kinderen over de sfeer thuis tijdens het geweld.

Daar waar het de opvoeding betreft, vertelde meer dan de helft van de moeders geen tijd of energie te hebben om hun kinderen de benodigde aandacht te geven. Aanvullend vertelde minder dan de helft van de moeders dat ze de spanning en frustraties soms afreageerden op hun kinderen door te schreeuwen of zelfs te slaan: *'Hij haalde het bloed onder mijn nagels vandaan en ik kon daar toen gewoon niet mee omgaan. Ja, wij zaten toen in een neergaande spiraal'* (Moeder, 50, Hindoestaans). Maar weinig moeder geven aan dat zij in de geweldssituatie de opvoeding over het algemeen goed aankonden: *'Je wordt heel vindingrijk'* (Moeder, 47, Marokkaans). Minder dan de helft van de kinderen repte er niet over of hun moeder de opvoeding aankon. In minder dan de helft van de verhalen vonden we verschillen tussen moeders en kinderen. Zo waren enkele kinderen negatiever hierover dan hun moeders. Deze kinderen vertelden vaker over het afreageren, isoleren, en over de onenigheden tussen hun ouders.

Moeder: *‘Wat niet mocht, dat mocht ook niet. Het was niet zo dat hij van mij meer mocht of van hem meer mocht. Dat is altijd een rechte lijn geweest’* (38, Nederlands).

Kind: *Interviewer: ‘Wat voor straf kreeg jij? Kind: Dat ik op mijn kamer moest blijven. (...) Interviewer: En wat vond je moeder er van? Kind: zij vond het toch niet leuk als hij weg was riep zij mij naar beneden’* (Jongen, 14, Nederlands).

In tegenstelling tot deze resultaten, waren er ook enkele kinderen die positiever waren dan hun moeders. Deze moeders vertelden hoofdzakelijk over de moeilijkheden bij het opvoeden, terwijl de kinderen het juist hadden over de positieve aandacht die ze kregen.

Moeder: *‘De opvoeding ging niet zo heel goed (...). Ik wist niet eens wat opvoeden was, doordat ik zo met mijn eigen problemen worstelde. (...) Mijn dochter heb ik echt geen aandacht kunnen geven, qua onderwijs, qua opvoeding’* (42, Turks).

Kind: *‘Het opvoeden hebben ze niet verkeerd gedaan. Ze hebben alles aan ons gegeven zeg maar. We kregen wat we wilden’* (Meisje, 19, Turks).

Conclusie

Over de perceptie van moeders en hun kinderen van de periode tijdens het partnergeweld kunnen we het volgende concluderen. Er zijn vooral verschillen in de verhalen tussen moeders en kinderen als het gaat om de blootstelling van het kind aan het partnergeweld en de impact op het functioneren van de kinderen. Wat betreft de blootstelling rapporteerden meer kinderen over het partnergeweld dan hun moeders hadden verwacht. Ook vertelden zij meer over wederzijds geweld dan hun moeders. Dit komt overeen met eerdere

studies waarin ouders de neiging hebben om de blootstelling van kinderen aan geweld te onderschatten (zie onder meer Margolin & Gordis, 2004). Gebaseerd op literatuuronderzoek kunnen we de verschillen in verhalen tussen de moeders en hun kinderen verklaren door uiteenlopende motivaties en verwachtingen. Bijvoorbeeld, omdat ouders in het algemeen wensen dat hun kinderen niet aan het geweld waren blootgesteld, hopen ze dat de kinderen niets hebben meegekregen van de ruzies en het geweld (Peled & Gil, 2011). Maatschappelijke opvattingen over opvoedingsvaardigheden kunnen dit versterken. Ouders zouden hun kinderen hiertegen moeten beschermen. Een andere verklaring voor de discrepanties in de verhalen zou kunnen zijn dat de ouders zich vaak niet bewust waren van de aanwezigheid van de kinderen, bijvoorbeeld omdat ze zich verstoppen of net deden of ze sliepen (Holden, 2003).

Daar waar het gaat om het functioneren van het kind, hebben de kinderen het meer over fysiek en verbaal geweld en minder over psychisch geweld dan hun moeder. Ook kwamen we in de verhalen van de kinderen meer vermijndend copinggedrag, meer internaliserende en minder externaliserende problemen tegen, vergeleken met de verhalen van hun moeders. Dit komt overeen met eerder onderzoek van Chan (2012). Dit kan te maken hebben met de motieven en maatschappelijke verwachtingen van de moeder over wat goede opvoedingsvaardigheden zijn. Verschillende verhalen over psychisch geweld kunnen veroorzaakt worden doordat kinderen psychisch geweld mogelijk niet herkennen als geweld, of het mogelijk normaal vinden nadat zij er herhaaldelijk aan worden blootgesteld. Aanvullend hierop kwamen we in de verhalen van de kinderen meer vermijndend copinggedrag tegen, en meer internaliserende en minder externaliserende problemen dan in de verhalen van hun moeders. Dit komt overeen met eerdere onderzoeken naar probleemgedrag van

kinderen in het algemeen. Internaliserend probleemgedrag wordt vaak moeilijk herkend door ouders. Het is vaak niet duidelijk zichtbaar en valt daardoor buiten het gezichtsveld van ouders (zie bijvoorbeeld Sourander, Helstela & Helenius, 1999). Dit verklaart mogelijk de verschillen in perceptie met betrekking tot het vermijdende copinggedrag.

In de verhalen over het gezinsfunctioneren vonden we veel minder verschillen. Zowel moeders als kinderen vertelden over de impact van partnergeweld op de opvoeding. In de verhalen van de moeders kwam dit het meest tot uiting waar het ging om het gebrek aan aandacht voor hun kinderen, het afreageren op hun kinderen of de onmogelijkheid hun kinderen te kunnen beschermen tegen het geweld.

3 *Verschillen in perceptie tussen moeders en hun kinderen na het partnergeweld*

In dit hoofdstuk beschrijven we de visie van moeders en hun kinderen na de periode van het partnergeweld. Allereerst staan we stil bij de gezinssituatie van de respondenten na deze periode, vanuit de visie van de moeders. Vervolgens beschrijven we hoe de moeders en hun kinderen terugkijken op het functioneren van zowel de kinderen als het gezin na het partnergeweld.

De situatie na de periode van het partnergeweld

Hoe ziet de situatie er na afloop van het geweld uit? Ten eerste woonde meer dan de helft van de moeders niet meer met een partner op het moment van het interview. Minder dan de helft van de moeders woonde met een nieuwe of dezelfde partner. Hoewel de moeders geen partnergeweld meer meemaakten, waren de problemen met hun ex-partners vaak nog wel degelijk aanwezig. Zo waren er partners die moeders bedreigden door continu te proberen contact te leggen of het huis te bezoeken. Ook waren er veel problemen rondom het regelen van het gedeeld ouderschap.

Het functioneren van het kind in de periode na het partnergeweld

Verschillende aspecten van het kindfunctioneren na het partnergeweld zijn onderzocht: het copinggedrag, de gevoelens van kinderen en hun problemen, gerelateerd aan het partnergeweld. Opvallend is dat vrijwel alle kinderen vertellen dat een manier om met hun verleden om te gaan is: het proberen te vergeten, het achter je te laten. *'Gebeurd is gebeurd. Als je naar het verleden kijkt kom je ook niet echt verder. (...). Je moet altijd naar de toekomst kijken en een toekomst opbouwen'* (Meisje, 15, Hindoestaans). Daarnaast geeft iets minder dan de helft van de kinderen er de voorkeur aan om op de een of andere manier hun gevoelens te uiten. Zo vertellen enkele kinderen dat schrijven of muziek maken erg belangrijk voor ze is. *'Ik schrijf mijn gevoelens en gedachten, ik heb een schrift waar ik dingen in schrijf'* (Meisje, 11, Nederlands). Er zijn ook verschillen te zien in het copinggedrag tussen moeders en kinderen. Meer dan de helft van de moeders vertelt er niet over. De weinige moeder-kindkoppels die er wel beiden over uitweiden laten verschillen zien. Deze moeders vertellen vooral dat hun kinderen verder gingen met hun leven, terwijl de kinderen vooral laten weten nog steeds bezig te zijn met hun verleden. Het gewoon doorgaan met je leven blijkt een niet-effectieve strategie te zijn, omdat het niet lukt om de herinnering weg te stoppen.

Moeder: *'Wij hebben geleerd om het [ons verleden] weg te stoppen'* (50, Hindoestaans).

Kind: *'De meeste dingen heb ik eigenlijk weggestopt, maar sommige momenten zijn toch echt wel boven blijven drijven. (...) Nu weet ik bijvoorbeeld wel dat het niet normaal is dat je geslagen wordt. Maar ik zie het nog steeds als normaal. Want het gevoel blijft'* (Meisje, 22, Hindoestaans).

Behalve over het copinggedrag vertelden de moeders en kinderen ook hoe de kinderen zich voelden ten opzichte van hun ouders. Over het algemeen spelen er nog steeds gevoelens van boosheid, verdriet of angst naar hun ouders. *'Ik ben nog steeds boos op hem'* (Jongen, 14, Nederlands). Enkele kinderen repten over gevoelens van bijvoorbeeld schuld of teleurstelling. *'Ik wilde dat mijn moeder eerder de stap had genomen om hulp te zoeken. (...) ik ben teleurgesteld'* (Meisje, 14, Marokkaans). Minder dan de helft van de moeders vertelde niets over de gevoelens van hun kinderen. Bovendien zijn er enkele verschillen gevonden tussen de verhalen van de moeders en de kinderen. Enkele moeders herkenden de boosheid van hun kinderen niet.

Moeder: *'Mijn dochter, (...) zij is bang'* (37, Surinaams-Antilliaans).
Kind: *'Ik zou willen dat mijn vader eigenlijk nooit geboren was'* (Meisje, 10, Surinaams-Antilliaans).

Ook vertelden enkele moeders over de boosheid of angst van hun kinderen naar hun ouders, terwijl hun kinderen vertelden dat zij bang waren dat weer hetzelfde zou gebeuren met hun moeder of henzelf.

Moeder: *'Mijn dochter vond dat ik voor mijzelf op moest komen. (...) Ik weer zeker dat zij dit niet gaat pikken van een man'* (49, Hindoestaans).

Kind: *'Je gaat er wel bang voor zijn. Want je gaat wel denken, maar het ligt eraan hoe je man is.'* Interviewer: *Dus je zult er wel bang voor zijn dat het jou ook overkomt?* Kind: *Ja'* (Meisje, 16, Hindoestaans).

Naast het hebben van deze negatieve gevoelens, vertelden de kinderen dat ze verschillende problemen hebben die samenhangen met hun verleden. Meestal hebben alle geïnterviewde kinderen met elkaar gemeen dat ze zich agressief voelen en

internaliserende problemen hebben zoals terugtrekgedrag of piekeren. *'Misschien is het toch wel mijn schuld'* (Meisje, 20, Turks). Minder dan de helft van de kinderen vindt dat ze zich meer als een ouder dan een kind gedroegen en voelden, bijvoorbeeld doordat ze hun moeder beschermden: *'Ik ben steeds voorzichtiger met haar (...) Als er iets vervelends bij haar gebeurd, dat ik in ieder geval kan ingrijpen'* (Jongen, 16, Nederlands). Minder dan de helft van de jongeren had problemen in het vertrouwen van anderen. *'Ik vertrouwde niemand'* (Meisje, 16, Marokkaans). Ook noemden enkele kinderen expliciet dat zij mannen wantrouwden. *'Ik zal wel veel voorzichtiger zijn met mannen'* (Meisje, 11, Nederlands). Verschillen in de verhalen tussen moeders en kinderen kwamen veel voor. Ten eerste herkende minder dan de helft van de moeders niet het wantrouwen naar mensen in het algemeen of naar mannen toe. Ten tweede vertelden de kinderen vaker over parentificatie dan hun moeders.

Het functioneren van het gezin na de periode van het partnergeweld

Ook is gesproken over het gezinsfunctioneren in de periode na het partnergeweld: over de sfeer in het gezin en de opvoeding. Hoewel enkele moeders niks vertelden over de sfeer, ervoeren zowel moeders als kinderen in het algemeen een meer relaxte, rustige sfeer in huis na het einde van het geweld. *'Toen hij weg ging kreeg ik een soort van licht in mijn huis en in mijn leven'* (36, Surinaams-Antilliaans). Moeder-kindkoppels zijn eenstemmig in hun mening dat na het geweld de situatie en sfeer thuis is verbeterd. Enkele kinderen benadrukken de toegenomen intimiteit, terwijl hun moeders vooral focussen op de toegenomen rust.

Moeder: *'Het is nu rustiger'* (40, Turks).

Kind: *'We hebben meer tijd voor elkaar en doen meer dingen samen, vroeger hadden we daar geen zin in'* (Meisje, 18, Turks).

Daar waar het om de opvoeding na de periode van partnergeweld gaat, vertelt de meerderheid van de moeders hier nog steeds problemen mee te hebben. Enkele kinderen benoemen de problemen die hun moeders ook ervoeren, zoals de inconsistenties in opvoedingsregels tussen de ouders. *'Eigenlijk moet je jezelf kunnen aanpassen als een kameleon aan beide gezinnen'* (Meisje, 12, Surinaams). Behalve deze moeilijkheden zijn er ook enkele moeders die menen dat hun opvoedingsvaardigheden waren verbeterd. De minderheid van de moeder-kindkoppels heeft hier tegengestelde verhalen over. Enkele kinderen hebben het over minder goede opvoedingsvaardigheden (zij hebben het over een gebrek aan aandacht van hun moeders of over irritaties naar hen toe), terwijl hun moeders juist vinden dat ze hierin sterker zijn geworden.

Conclusie

Ook over de periode na het partnergeweld zien we verschillen in de verhalen tussen de moeders en hun kinderen. Maar ze lopen minder uiteen dan de verhalen die gaan over de periode tijdens het partnergeweld. Zoals we al constateerden functioneren moeders en kinderen tijdens het partnergeweld anders, vooral in het copinggedrag. Moeders denken vaak dat kinderen verder gaan met hun leven, terwijl hun kinderen vooral laten weten nog steeds bezig te zijn met hun verleden. Verder herkennen moeders vaak niet het wantrouwen van hun kinderen naar mensen in het algemeen of naar mannen toe. Ook hebben de kinderen het vaker over parentificatie dan hun

moeders. De visies op het gezinsfunctioneren komen wel weer grotendeels overeen. Beiden ondervonden in het algemeen een meer relaxte, rustige sfeer in huis na beëindiging van het geweld.

4 *Samenvatting en beleidsimplicaties*

Het doel van dit onderzoek was meer kennis op te doen over hoe moeders en kinderen - elk op hun eigen wijze - de blootstelling van kinderen aan partnergeweld ervaren, en wat de impact hiervan is op het functioneren van kind en gezin. Nooit eerder zijn deze verschillen onderzocht over dit gevoelige onderwerp. De verhalen van moeders en kinderen blijken vooral op twee punten uiteen te lopen. Ten eerste de blootstelling van het kind aan het partnergeweld en ten tweede de impact op het functioneren van de kinderen. De verhalen over het gezinsfunctioneren komen meer overeen.

Wat betreft die feitelijke blootstelling van de kinderen aan het geweld, rapporteren kinderen meer partnergeweld dan hun moeders hadden verwacht. Ook vertellen zij meer over wederzijds geweld dan hun moeders.

Wanneer we kijken naar de percepties op het functioneren van het kind, hebben kinderen het meer over fysiek en verbaal geweld en minder over psychisch geweld dan hun moeder. Wat betreft het gezinsfunctioneren kunnen we stellen dat zowel moeders als kinderen de sfeer tijdens het partnergeweld gespannen vonden en dat deze verbeterde nadat het geweld stopte. Zowel moeders als kinderen vertellen over de impact van partnergeweld op de opvoeding. In de verhalen van de moeders komt dit het meest tot uiting in het gebrek aan aandacht voor hun kinderen, het afreageren op hun kinderen of de onmogelijkheid hun kinderen te kunnen beschermen tegen het geweld.

De verschillen in de verhalen van moeders en hun kinderen zijn groter als het gaat om de periode *tijdens* het partnergeweld, dan *na* het geweld. Dit kan te maken hebben met stress. Een stressvolle sfeer heeft vaak invloed op de sensitiviteit naar andere gezinsleden toe en daarom beïnvloedt dit verschillen in verhalen van gezinsleden (Shek, 1998). We moeten deze verschillen dan ook niet over- of onderschatten. Bovendien varieerden de respondenten in leeftijd. Verder liep de ernst van het geweld onder de respondenten uiteen, evenals de verstreken tijd sinds het geweld. Aanvullend merken we op dat de interviewtopics die aan de moeder en het kind zijn voorgelegd niet altijd overeenkomen. In sommige interviews met de moeders lag de focus vooral op het geweld, terwijl het in andere interviews met de kinderen meer ging om bijvoorbeeld de impact van het partnergeweld op het functioneren van het kind. Dit heeft te maken met de open interviewaanpak. Toekomstig onderzoek kan deze aandachtspunten meenemen.

Wat kunnen we nu leren van de verschillen in verhalen van moeders en kinderen die allebei blootgesteld zijn aan partnergeweld? Ten eerste laat het onderzoek complexe gezinsdynamieken zien waarin moeders een andere rol en perceptie hebben van het geweld dan hun kinderen. Getuige en soms slachtoffer zijn van partnergeweld van de ouders heeft een grote impact op kinderen en op de opvoedingsvaardigheden van de moeder. Een adequate ondersteuning van ouders en kinderen voor, tijdens en na partnergeweld is van belang voor de preventie van ontwikkelingsproblemen bij kinderen, en daarmee ook voor de preventie van intergenerationele overdracht van het geweld. Vanuit de praktijk van de hulpverlening blijkt dat er een gebrek aan kennis is. Er is meer kennis nodig over de betekenis van geweld in het gezin, over de opvoeding na het geweld en over de mogelijkheden om ouders

en jongeren via (opvoedings)ondersteuning te versterken. Met het oog op de overheveling van de jeugdzorg naar gemeenten, zou het goed zijn als gemeenten kennis nemen van de resultaten van dit onderzoek.

Betrekken van meerdere informanten in klinische screenings- en interventieprogramma's

Ouders zijn dus geen exclusieve informatiebron voor het inschatten van wat kinderen hebben meegekregen van het geweld en de impact die het heeft op hun ontwikkeling. Hulpverleners en ondersteuners zouden zich bewuster moeten zijn van de onderrapportage van ouders bij relationeel geweld in het gezin.

Het is daarom belangrijk om meerdere informanten in klinische screenings- en interventieprogramma's te betrekken. Op die manier is zo compleet mogelijke informatie te verkrijgen over de impact van partnergeweld op het functioneren van zowel moeder als kind. Uit dit onderzoek blijkt dat deze visies vooral kunnen variëren op twee aspecten: de betekenis van de blootstelling van het kind aan het partnergeweld en de impact op het functioneren van de kinderen. Onze aanbeveling is dan ook dat de bijdrage van kinderen in klinische screenings- en interventieprogramma's meer erkend wordt dan nu het geval is. Dit is onmisbaar in het begrijpen van hun situatie en het verschaffen van efficiënte steun.

Kinderen hebben bovendien het recht om mee te praten over hun situatie; inspraak in de jeugdzorg is een vereiste. Dit is vastgelegd in artikel 12 en 13 van het VN-Verdrag inzake de Rechten van het Kind. De United Nations General Assembly omschrijven - aan de hand van het Verdrag inzake de Rechten van het Kind - het recht op participatie als volgt: 'Kinderen inclusief adolescenten, moeten in staat gesteld worden zich

vrij te kunnen uiten (volgens hun veranderende capaciteit), eigenwaarde bouwen, kennis en vaardigheden verwerven (zoals die voor het oplossen van conflicten, besluitvorming en communicatie) om de uitdagingen van het leven aan te kunnen. Het recht van kinderen zich vrij te uiten moet worden gerespecteerd en bevorderd en met hun standpunten dient rekening gehouden te worden in alle gelegenheden die hen aangaan, waarbij de mening van het kind in overeenstemming met de leeftijd en rijpheid van het kind meetelt' (Coyne, 2008). De betrokkenheid van kinderen/jongeren bij de hulpverlening door hun verhaal meer een plaats te geven, heeft als bijkomend voordeel dat dit 'empowerend' kan werken. Er is brede erkenning dat jeugdparticipatie werkt en bijdraagt aan de ontwikkeling van jeugdigen. Het draagt in het bijzonder bij aan de ontwikkeling van hun zelfvertrouwen, zelfrespect en sociale verantwoordelijkheid en meer in het algemeen aan hun morele, sociale en emotionele ontwikkeling. Ten tweede heeft het een instrumenteel nut als jongeren/kinderen meer betrokken worden en hun verhaal kunnen doen - het werkt kwaliteitsverhogend voor het aanbod. Participatieve methoden van evaluatie van beleid en hulpverlening bewijzen dit telkens weer (Mak & Davelaar, 2011). In sommige hulpverleningsinstellingen in Nederland zoals de Waag in Haarlem en Fier Fryslân in Leeuwarden worden al meerdere gezinsleden bij screeningsprogramma's en behandelinterventies betrokken, juist omdat gezinsrelaties vaak flink verstoord zijn en de kinderen hun ouders nog steeds verwijten maken. Deze instellingen werken volgens de zogeheten systeembenadering: zowel slachtoffers als daders krijgen een individuele of groepsbehandeling en zijn op de hoogte van elkaars vorderingen. Uit internationaal onderzoek van Mak en Steketee (2012) blijkt dat zowel ouders als professionals in Nederland en Zweden (waar ook met deze systeembenadering wordt gewerkt) positief zijn over de resultaten van deze

manier van werken. In Nederland gaat het bijvoorbeeld om de programma's Veilig Samen Verder waarbinnen gewerkt wordt met het Signs of Safety-model. Dit houdt in dat professionals in hun behandeling een zogeheten 'veiligheidsplan' voor het hele gezin maken waarbij zij zich niet alleen concentreren op de problemen binnen gezinnen, maar ook op de sterke punten.

Gerichte opvoedsteun vanuit het CJG voor slachtoffers partnergeweld

Het Centrum voor Jeugd en Gezin heeft een belangrijke rol in het uitdragen van de gedachte dat de sociale opvoed- en opgroeiomgeving van ouders en jeugd ertoe doet. Het kan behoeften onderzoeken, kansen verkennen, activiteiten initiëren en bestaande activiteiten ondersteunen (Van der Klein, Mak en van der Gaag, 2011). Uit dit onderzoek blijkt (zowel volgens de moeders als de kinderen) dat moeders worstelen met de opvoeding in de periode tijdens, alsook in de periode na het geweld. Dit pleit ervoor om meer te investeren in het ondersteunen van moeders die zich in deze situatie bevinden. Het CJG kan hier een belangrijke rol in vervullen. Op grond van ons onderzoek kunnen we stellen dat het bij huiselijk geweld vooral moet gaan om het doorbreken van het onderrapporteren van geweld door slachtoffers vanwege sociaal wenselijke respons. Daarnaast is het nodig dat CJG's meer aandacht besteden aan het gegeven dat ouders internaliserend probleemgedrag dat hun kinderen door het geweld vertonen, niet (tijdig) erkennen. Ouders denken vaak dat hun kinderen na de periode van partnergeweld verdergaan met hun leven, terwijl hun kinderen wantrouwend tegenover de toekomst staan en nog worstelen met het verleden. Ook moeten moeders zich er bewust van zijn dat kinderen de link met onderliggende problemen van de vaders minder vaak

leggen dan zichzelf doen; dus dat het geweld samenhangt met bijvoorbeeld psychische en sociale problemen van de vader.

Meer aandacht voor de (gevolgen van) psychisch geweld en verwaarlozing in de preventie en bestrijding van geweld

Ouders blijken zich minder vaak bewust te zijn van het feit dat kinderen getuige zijn van het partnergeweld. Ook blijken zij de gevolgen van specifieke verwaarlozing en psychisch geweld voor hun kinderen vaak te onderschatten. Dit komt overeen met het recente internationale onderzoek van Mak & Steketee (2012). In het algemeen rust er in Nederland nog een taboe op deze vorm van geweld; dit zou door (meer) mediacampagnes en bijvoorbeeld voorlichtingsbijeenkomsten op CJG's doorbroken kunnen worden.

Vanuit jongeren is het zo dat zij psychisch geweld van hun ouders vaak niet herkennen. Daardoor zoeken zij hiervoor geen hulp of steun, met het gevolg dat deze vorm van geweld van generatie op generatie overgedragen wordt. Meer en andere preventie en voorlichting over huiselijk geweld, en dan vooral over verwaarlozing/psychisch geweld op onder meer scholen of via social media, zou dit kunnen doorbreken.

Behalve ouders en kinderen zijn ook professionals gebaat bij meer aandacht voor psychisch geweld en verwaarlozing. Vroegtijdige opsporing kan ontwikkelingsproblemen voorkomen. Professionals en vrijwilligers die met kinderen werken zouden veel meer training moeten krijgen in hoe ze huiselijk geweld en dan dus ook verwaarlozing/psychisch geweld kunnen identificeren en waar ze dit kunnen melden. Ze zijn nu vaak bang dat een dergelijke melding vervelende gevolgen heeft en ze horen na een melding vaak niet terug wat ermee is gebeurd (Mak & Steketee, 2012).

Meer ondersteuning of programma's gericht op ondersteuning van de moeder in de periode na het geweld

Het is belangrijk dat moeders informatie krijgen over de mogelijke consequenties van relatiegeweld op de psychische en emotionele ontwikkeling van kinderen. Opvoeders moeten informatie krijgen over wat er nodig is om hun kinderen te helpen bij het herstel van hun emotionele en psychische welzijn.

Praten over het geweld tussen de ouders thuis is voor veel ouders erg schaamtevol. Het is niet iets wat ouders gemakkelijk kunnen. Zij moeten leren praten met hun kinderen over wat er is gebeurd. Het erkennen van de vaak machteloze positie van de kinderen, de ruimte bieden aan kinderen om zelf te kunnen vertellen hoe zij deze 'slechte' ouderervaringen beleefd en ervaren hebben, is een belangrijke stap in het herstel. Voor kinderen is het belangrijk dat zij erkenning krijgen dat ouders in de periode van geweld onveilig en onbetrouwbaar waren voor hen.

Ten slotte hebben ouders steun nodig in het aanhoren van de verhalen van de kinderen. Ouders moet geleerd worden om afstand te nemen van hun eigen gevoelens ten opzichte van het geweld en te reflecteren op hun eigen handelen.

5 *Aanbevelingen voor gemeenten*

Uit de beleidsimplicaties volgen enkele aanbevelingen voor gemeenten waar we dit rapport mee afsluiten. Deze aanbevelingen liggen in het verlengde van de overheveling van de jeugdzorg naar gemeenten.

1. *Stel het kind meer centraal in het nieuwe jeugdzorgstelsel*
In de huidige klinische screenings- en interventieprogramma's rondom de preventie/behandeling dan wel nazorg van huiselijk geweld, krijgen kinderen nu nog een te kleine rol toebedeeld: er wordt nog te veel over in plaats van met kinderen gepraat. Gemeenten hebben straks de verantwoordelijkheid voor de jeugdzorg en kunnen bevorderen dat de (nieuwe) jeugdzorginstellingen zich hier bewuster van worden. De erkenning van de cruciale rol van de inspraak van kinderen in screenings- en interventieprogramma's zal mogelijk resulteren in minder onderrapportage van geweld en in meer zicht op het effect van geweld op het functioneren van kinderen. Dit heeft wellicht weer een efficiëntere aanpak tot gevolg.

2. *Wissel ervaringen uit over de systeembenadering*
In enkele gemeenten, maar ook in andere landen, passen hulpverleningsinstellingen al een systeembenadering toe waarin zowel slachtoffers (doorgaans moeders en hun kinderen) als daders betrokken worden; de resultaten tot nu toe zijn positief. Onze aanbeveling is uitwisselingsbijeenkomsten te organiseren om deze manier van werken in de jeugdzorg meer bekendheid te geven.

3. Investeer in trainingen/deskundigheidsbevordering professionals en vrijwilligers

Professionals die werkzaam zijn bij CJG's en jeugdzorginstellingen zouden zich meer bewust moeten zijn van de worsteling die moeders doormaken met de opvoeding in de periode tijdens, alsook na het geweld. Professionals hebben gerichtere training nodig in hoe zij de onderrapportage van partnergeweld door ouders kunnen tegengaan en hoe ze meer bewustheid bij opvoeders creëren voor internaliserend probleemgedrag van kinderen. Daarnaast is het in het nieuwe jeugdzorgstelsel raadzaam dat gemeenten alle professionals en vrijwilligers die in hun gemeente met kinderen werken, trainen in het identificeren en het melden van huiselijk geweld. Het gaat dan dus ook om verwaarlozing/psychisch geweld (wat nu nog een fors taboe is). Vroegtijdige opsporing kan ontwikkelingsproblemen voorkomen.

4. Investeer in (meer) voorlichting

Door publieksmediacampagnes, voorlichtingsbijeenkomsten voor ouders (zoals op CJG's) en voorlichtingsbijeenkomsten op scholen, alsook de inzet van social media gericht op jongeren, zou vooral het taboe op psychisch geweld en verwaarlozing doorbroken kunnen worden. Jongeren herkennen vaak niet het psychische geweld van hun ouders. Daardoor zoeken zij geen steun of hulp en wordt deze vorm van geweld van generatie op generatie overgedragen. Daarnaast kan er informatiemateriaal worden ontwikkeld voor opvoeders over wat de mogelijke consequenties van relatiegeweld op de psychische en emotionele ontwikkeling van kinderen. In het nieuwe jeugdzorgstelsel is dit een taak die bij de gemeenten komt te liggen.

Referenties

Chan, K.L. (2012). Comparison of Parent and Child Reports on Child Maltreatment in a Representative Household Sample in Hong Kong. *Journal of Family Violence*, 27(1), 11-21.

doi:10.1007/s10896-011-9405-1.

Coyne I. (2008). *Children's participation in consultations and decision-making at health service level: A review of the literature*. *International Journal of Nursing Studies* 45 (2008) 1682-1689.

Holden, G.W. (2003). Children Exposed to Domestic Violence and Child Abuse: Terminology and Taxonomy. *Clinical Child & Family Psychology Review*, 6(3), 151-160.

doi:1096-4037/03/0900-0151/0.

Klerk, M. de., R. Gilsing & J. Timmermans (2010). *Op weg met de Wmo. Evaluatie van de Wet maatschappelijke ondersteuning 2007-2009*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Klein, M. van der, J. Mak & R. van der Gaag (2011). *Professionals en vrijwilligers (organisaties) rondom jeugd en gezin. Literatuur over samenwerken in de pedagogische civil society*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut

Lünnemann, K.D., Pels, T., & Distelbrink, M. (2011). *Geweld in partnerrelaties en overdracht van geweld: Een literatuurverkenning* [Violence in partner relations and transfer of violence: a literature exploration]. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Mak, J. & M. Davelaar (2011). *Het Jongerenkeuringsteam in actie. Participatie Audit (zwerf-)jongeren Den Haag*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut

Mak, J. & M. Steketee (2012). *Prevent and Combat Child Abuse and Neglect. Daphne international Report of Workstream 2. Experiences of parents and professionals: what works?* Utrecht: Verwey-Jonker Instituut

Peled, E., & Gil, I. B. (2011). The mothering perceptions of women abused by their partner. *Violence Against Women*, 17(4), 457-479. doi:10.1177/1077801211404676

Pels, T. (2000). Opvoeding en integratie: Conclusies. [Parenting and integration: Conclusions]. In T. Pels (Ed.), *Opvoeding en integratie: Een vergelijkende studie van recente onderzoeken naar gezinsopvoeding en de pedagogische afstemming tussen gezin en school* [Parenting and integration: A comparison study of recent research on family-parenting and the pedagogical tuning between family and school] (pp. 204-230). Assen: Van Gorcum.

Pels, T., Lünemann, K., & Steketee, M. (2010). *Opvoeden na partnergeweld: Ondersteuning van moeders en jongeren van diverse afkomst* [Parenting after interparental violence: support of mothers and youth with diverse backgrounds]. Assen: Van Gorcum.

Schuur, W. van der, Steketee, M., Mak, D.J., F.B. van Rooij ea(in voorbereiding). *Interparental Violence: Discrepancies between Narratives of Mothers and their Children*.

Shek, D.T.L. (1998). A Longitudinal Study of Hong Kong Adolescents' and Parents' Perceptions of Family Functioning and Well-Being. *The Journal of Genetic Psychology: Research and Theory on Human Development*, 159(4), 389-403. doi:10.1080/00221329809596160.

Sourander, A., Helstela, L., & Helenius, H. (1999). Parent-adolescent agreement on emotional and behavioral problems. *Social Psychiatry & Psychiatric Epidemiology*, 34(12), 657-663.

Bijlage

Opzet en Methodologische verantwoording van het onderzoek

Relevantie van het onderzoek

Ongeveer 10% van de Nederlandse burgers is wel eens blootgesteld aan huiselijk geweld. Het meest voorkomende huiselijk geweld is partnergeweld, refererend naar het geweld dat gebruikt wordt tussen partners (van der Veen & Bogaerts, 2010). Blootstelling aan partnergeweld heeft een enorme impact op het kind- en gezinsfunctioneren (zie onder meer Holt, Bucklwey & Whelan, 2008). Kinderen die ermee te maken hebben (gehad) vertonen vaker aanpassingsproblemen op school en internaliserend en/of externaliserend probleemgedrag. Bovendien wordt blootstelling aan partnergeweld in verband gebracht met emotioneel, fysiek en seksueel misbruik (Holt et al., 2008, Kitzmann et al., 2003; DeBoard-Lucas & Grych, 2011). Als het gaat om het gezinsfunctioneren hebben moeders moeite met het opvoeden gedurende de periode van partnergeweld (Pels, et al., 2011). Uit onderzoek van Peled en Gill (2011) blijkt dat moeders het vooral moeilijk vinden om hun kinderen voor het geweld te beschermen ook al proberen ze dit wel. Sturge-Apple, Davies, Cicchetti en Manning (2012) vonden dat partnergeweld samengaat met emotionele onbeschikbaarheid van de moeder voor haar kinderen. Daarnaast, tonen andere onderzoeken aan dat de impact van partnergeweld op het functioneren van het kind bepaald wordt door het

gezinsfunctioneren (e.g. DeBoard-Lucas, Fosco, Raynor, Grych, 2010; Skopp, McDonald, Jouriles, & Rosenfield, 2007; Sturge-Apple et al., 2012). Zo vonden DeBoard-Lucas et al. (2010) dat het schuldgevoel bij kinderen afnam wanneer de ouders hen veel steunden: positief gezinsfunctioneren is daarmee een belangrijke beschermende factor in de ontwikkeling of aanpassing van problemen van kinderen.

Onderzoeken naar partnergeweld zijn vaak alleen gebaseerd op meningen van ouders. Echter, de verwachting is dat visies van ouders en kinderen op de problematiek kunnen verschillen. Daarom is dit onderzoek gedaan om de percepties van moeders en kinderen met elkaar te vergelijken als het gaat om het blootstellen van het gedrag van kinderen aan het partnergeweld en de impact hiervan op het functioneren van kind en gezin. Het onderzoeken van beide visies is belangrijk omdat de informanten verschillend kunnen rapporteren over eenzelfde situatie (Cottrell et al., 2003, Pelegrina et al., 2003; Richters, 1992). Uit eerdere internationale onderzoeken op andere gebieden met betrekking tot het kind- en gezinsfunctioneren blijkt dat er inderdaad verschillen in visies kunnen bestaan (bv. Ohannessian, Lerner, Lerner, & von Eye, 2000; Pelegrina, Garcia-Linares, & Casanova, 2003; Shapiro, 2004; Stice & Barrera, 1995). Stice en Barrera (1995) vonden dat deze visies vooral niet overeenkomen als het gaat om externaliserend gedrag van kinderen: kinderen rapporteren dit vaker dan hun ouders. Ohannessian et al. (2000) toonden aan dat kinderen het gezinsfunctioneren vaker als negatief betitelen dan hun ouders. Het is daarom belangrijk om niet op de visie van één informant te vertrouwen als het gaat om de mate van blootstelling van kinderen aan partnergeweld en de impact ervan op het functioneren van kind en gezin. Dit kan resulteren in onvoldoende steun voor zowel ouders als kinderen (e.g. Cottrell et al., 2003; Levendosky & Graham-Bermann, 2001; Hill & Jones, 1997; Pelegrina et al., 2003). Ook Hill and Jones

(1997) suggereren dat als ouders de blootstelling van hun kinderen aan partnergeweld onderrapporteren dit kan resulteren in onvoldoende actie en ineffectieve steun.

Method

Respondenten

In het G4-onderzoek waren er meerdere inclusiecriteria waar de respondenten aan moesten voldoen. Moeders moesten partnergeweld ervaren hebben. Kinderen moesten getuige zijn geweest van het geweld en eventueel ook slachtoffer, bij hun ouders wonen gedurende het geweld en tussen de 9 en 25 jaar zijn op het moment van het onderzoek. Kinderen zijn op verschillende manieren 'getuige' van partnergeweld. Naast direct betrokken zijn jongeren ook indirect betrokken doordat ze het lawaai en geschreeuw hoorden, maar ook doordat ze geconfronteerd worden met de gevolgen van het geweld zoals letsel bij een van de ouders, of dat ze de verhalen horen. Om de betrouwbaarheid van de herinneringen te vergroten moest het geweld plaats hebben gevonden tussen 6 maanden en 3 jaar geleden. Tenslotte moesten alle respondenten aangeven dat zij het doel van het onderzoek begrepen en gemotiveerd waren om te participeren. Exclusiecriteria waren: verslaving, verstandelijke beperking of psychische problemen.

De respondenten zijn geworven via netwerken van de onderzoekers middels de sneeuwbalmethode. Verschillende organisaties hielpen mee met het werven van respondenten zoals de Steunpunten Huiselijk Geweld, vrouwenopvangcentra en jongerencentra. De kinderen in dit onderzoek zijn geworven via de moeders. Uiteindelijk participeerden 36 moeders en 43 van hun kinderen: 17 jongens en 26 meisjes. De leeftijd van de moeders varieerde van 27 tot 59 jaar. Meestal nam een

van de kinderen deel aan het onderzoek, maar in vijf gevallen deden twee kinderen van dezelfde moeder mee en in één geval drie kinderen. De leeftijd van de kinderen varieerde van 9 tot 25 jaar. Achtentwintig procent (n = 10) van de koppels was Hindoestaans, 19% (n = 7) was Nederlands, 19% (n = 7) was Turks, 17% (n = 6) was Marokkaans, 11% (n = 4) was Surinaams-Antilliaans en 6% (n = 2) werd gecategoriseerd als 'divers'. Deze moeders kwamen uit Azerbeidzjan en Kaapverdië. Zevenenveertig procent (n = 17) van de moeders was laag opgeleid; 39% (n = 14) had een middelbare opleiding genoten en 14% (n = 5) was hoog opgeleid. Van de kinderen ging 91% (n = 39) naar school, 7% (n = 3) had een baan en een kind was thuis wegens problemen op school. De hoogst genoten afgeronde opleiding was voor 26% van de kinderen (n=11) basisschool, 47% (n = 20) middelbaar voortgezet onderwijs, 14% beroepsonderwijs en voor 12% (n = 5) hoger voortgezet onderwijs.

Procedure

De data zijn verzameld door open interviews, afgenomen door getrainde professionele interviewers. De training bestond uit een introductie over partnergeweld, de invloed van partnergeweld op kinderen, een discussie over de vragenlijst, het interviewen van slachtoffers van partnergeweld en het interviewen van kinderen. Ook werden er zaken geregeld om de veiligheid gedurende het interview te kunnen garanderen. De interviewers werden geïnformeerd over potentiële risico's die plaats konden vinden tijdens het interview.

De interviewers maakten een afspraak met de respondenten, vroegen toestemming en legden de doelen van het interview van te voren uit. Moeders werden gevraagd om hun kinderen deze doelen van te voren goed uit te leggen. De

interviewers vertelden aan het begin van elk interview dat de interviews vertrouwelijk en anoniem behandeld zouden worden. Ook werden er maatregelen genomen met betrekking tot de nazorg van de respondenten. De interviewers boden na elk interview aan om een paar dagen later terug te bellen over hoe de respondenten zich voelden en om te praten over de mogelijke impact van het interview. Sommige moeders gaven tijdens die telefoongesprekken aan meer steun te wensen. De interviewers verwezen hen door naar de Steunpunten Huiselijk Geweld.

De interviews met de moeders duurden tussen de 60 en 180 minuten en die met de kinderen tussen de 16 en 125 minuten. Achtenvijftig procent van de interviews werd afgenomen bij de respondenten thuis, 42% in andere settings zoals vrouwenopvangcentra of buurthuizen, afhankelijk van de voorkeur van de respondenten. Achtennegentig procent van de settings waar de interviews met de kinderen plaatsvonden en alle settings waar de interviews met de moeders plaatsvonden werden positief geëvalueerd door de interviewers. De interviewers namen de tijd om een veilige en vertrouwde omgeving voor het interview te creëren en bleven na afloop wat langer om het interview zo positief mogelijk te laten beëindigen. Daardoor duurde het totale bezoek langer dan de interviews. Een gemiddeld bezoek aan de moeders duurde 140 minuten en aan de kinderen 109 minuten.

Negenenzestig procent van de moeder-interviews vond in het Nederlands plaats, 22% was in de moedertaal van de respondenten en 8% in beide. Achtennegentig procent van de interviews met de kinderen was in het Nederlands. In één interview was er sprake van een combinatie van moedertaal en Nederlands. Alle interviews zijn door de interviewers naar het Nederlands vertaald. Na toestemming is 94% van de moeder-interviews en 91% van de interviews met de kinderen opgenomen. Anderen gaven toestemming aantekeningen te

maken. De opgenomen interviews zijn verbatim uitgewerkt in transcripts door de interviewers. De zes niet-opgenomen interviews zijn geconverteerd naar transcripts, gebaseerd op uitgebreide aantekeningen.

De vragenlijsten

Er zijn twee vragenlijsten ontwikkeld; één voor de moeder-interviews en één voor de interviews met de kinderen. De ontwikkeling van deze vragenlijsten was gebaseerd op literatuuronderzoek (Lünnemann, Pels, & Distelbrink, 2011) en op interviews met hulpverleners en sleutelfiguren. Aanvullend werden ook vragenlijsten uit onderzoeken betrokken gericht op allochtone gezinnen (Dijkstra, 2000; Lamers-Winkelmann, Slot, & Bijl, 2007; Pels, 2000; Skinner, Hester, & Malos, 2005). De concept vragenlijst werd gecontroleerd door een expert en een klankbordgroep. De tweede versie werd op inhoud en structuur geëvalueerd door een team van ervaren interviewers. Vervolgens is de lijst aangepast naar aanleiding van enkele proefinterviews met moeders en kinderen met verschillende etnische achtergronden. De laatste kleine aanpassingen werden gedaan met betrekking tot de structuur van de interviews en de verheldering van enkele vragen. De onderwerpen van de vragenlijst voor de moeder waren; geschiedenis van het geweld, opvoeding voor en na partnergeweld en ontvangen steun. De onderwerpen van de vragenlijst voor kinderen waren: de blootstelling aan het geweld, de impact van het geweld op het kind, de relatie met de ouders, het toekomstperspectief en de ontvangen steun. Voor de interviews met de jongste kinderen werd een op taal en inhoud aangepaste vragenlijst ontwikkeld.

Analyse

We werkten met een top-down en bottom-up manier van coderen. Het doel was een hiërarchische codelijst te ontwikkelen gebaseerd op de doelen van het onderzoek. Dit lukte mede door de ervaringen met eerdere onderzoeken, de vragenlijsten en ervaringen van onderzoekers uit het onderzoeksteam. Deze codelijst werd gedurende het codeerproces uitgebreid als waardevolle fragmenten van interviews niet gedekt werden met de op dat moment ontwikkelde lijst. Het coderen en analyseren gebeurde in het software programma ATLAS.ti (ATLAS.ti, 1999). Het coderen en analyseren van het materiaal van het G4-onderzoek specifiek voor dit onderzoek met betrekking tot eventuele discrepanties in de visie van ouders en kinderen is gebeurd door één lid van het onderzoeksteam. Om de betrouwbaarheid van het coderen te vergroten is er in het onderzoeksteam gediscussieerd over de codelijst en de toekenning van de codes om zo verzekerd te zijn van het feit dat specifieke interviewfragmenten op de juiste manier gecodeerd werden. Dit was een intensief traject. Het coderen werd bovendien systematisch gecontroleerd door onderzoekers uit het onderzoeksteam.

Om voor dit onderzoek de verschillen tussen de verhalen van de moeders en kinderen vast te kunnen stellen werden de gecodeerde interviewfragmenten uitgeprint en geanalyseerd op alle codes. We onderscheidden codes die betrekking hadden op de periode tijdens en op de periode na het partnergeweld. De basiscodes voor de blootstelling van de kinderen aan partnergeweld waren; de blootstelling van de kinderen aan het geweld tussen hun ouders, en meer specifiek: het geweld gebruikt door hun vaders en moeders. Met betrekking tot het functioneren van het kind waren de basiscodes: kindermishandeling, copinggedrag en zelf gerapporteerde problemen. Voor het gezinsfunctioneren: de sfeer thuis en de

opvoeding. We hanteren bepaalde termen om de kwantiteit van de resultaten te duiden (Sandelowski, 2001). *Weinig of Enkele* wordt gebruikt als iets door minder dan 20% van de respondenten genoemd is ($n \leq 7$). *Minder dan de helft* als tussen de 20% en 49% het genoemd heeft ($7 < n < 17$); *meer dan de helft* daar waar het een respons tussen de 50 en 80% betreft ($18 < n < 29$); en *veel* als meer dan 80% het noemde ($n \geq 29$). De resultaten illustreren we met citaten van moeders en kinderen.

Bronnen

ATLAS.ti, version 4.1. [Computer software] (1999). Berlin: Scientific Software Development.

Cottrell, L., Li, X., Harris, C., D'Alessandri, D., Atkins, M., Richardson, B., & Stanton, B. (2003). Parent and adolescent perceptions of parental monitoring and adolescent risk involvement. *Parenting Science and Practice*, 3(3), 179-195. doi:10.1207/S15327922PAR0303_01.

DeBoard-Lucas, R.L., Fosco, G.M., Raynor, S.R., & Grych, J.H. (2010). Interparental Conflict in Context: Exploring Relations Between Parenting Processes and Children's Conflict Appraisals. *Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology*, 39(2), 163-175. doi:10.1080/15374410903532593.

DeBoard-Lucas, R.L., & Grych, J.H. (2011). Children's perceptions of intimate partner violence: Causes, consequences, and coping. *Journal of Family Violence*, 26(5), 343-354. doi:10.1007/s10896-011-9368-2.

Dijkstra, S. (2000). *Met vallen en opstaan: Hoe vrouwen en mannen betekenis geven aan geweldservaringen uit hun kindertijd* [With ups and downs: How women and men give meaning to violence experiences from their childhood]. Delft: Eburon Uitgeverij BV.

Hill, H.M., & Jones, L.P. (1997). Children's and parents' perceptions of children's exposure to violence in urban neighborhoods. *Journal of the National Medical Association*, 89(4), 270-276.

- Holt, S., Buckley, H., & Whelan, S. (2008). The impact of exposure to domestic violence on children and young people: A review of the literature. *Child Abuse and Neglect*, 32(6), 797-810. doi:10.1016/j.chiabu.2008.02.004.
- Kitzmann, K.M., Gaylord, N.K., Holt, A.R., & Kenny, E.D. (2003). Child witnesses to domestic violence: A meta-analytic review. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 71(2), 339-352. doi:10.1037/0022-006X.71.2.339.
- Lamers-Winkelmann, F., Slot, N.W., & Bijl, B. (2007). *Scholieren over mishandeling: Resultaten van een landelijk onderzoek naar de omvang van kindermishandeling onder leerlingen van het voortgezet onderwijs*. [Students about abuse: Results of a nationwide research to the size of child abuse among students in high school]. Amsterdam: Vrije Universiteit.
- Levendosky, A.A., & Graham-Bermann, S.A. (2001). Parenting in battered women: The effects of domestic violence on women and their children. *Journal of Family Violence*, 16(2), 171-192. doi:10.1023/A:1011111003373.
- Ohannessian, C.M.C., Lerner, J.V., Lerner, R.M., & Von Eye, A. (2000). Adolescent-parent discrepancies in perceptions of family functioning and early adolescent self-competence. *International Journal of Behavioral Development*, 24(3), 362-372. doi:10.1080/01650250050118358.
- Pelegriana, S., Garcia-Linares, M.C., & Casanova, P. F. (2003). Adolescents and their parents' perceptions about parenting characteristics. who can better predict the adolescent's academic competence? *Journal of Adolescence*, 26(6), 651-665. doi:10.1016/S0140-1971(03)00062-9.
- Sandelowski, M. (2001). Real qualitative researchers do not count: the use of numbers in qualitative research. *Research in Nursing & Health*, 24(3), 230-240. doi:10.1002/nur.1025.

Shapiro, A. (2004). Revisiting the generation gap: Exploring the relationships of parent/adult-child dyads. *The International Journal of Aging and Human Development*, 58(2), 127-146.

Skinner, T., Hester, M., & Malos, E. (2005). *Researching gender violence: Feminist methodology in action*. Devon: Willan Publishing.

Skopp, N.A., McDonald, R., Jouriles, E.N., & Rosenfield, D. (2007). Partner aggression and children's externalizing problems: Maternal and partner warmth as protective factors. *Journal of Family Psychology*, 21(3), 459-467.
doi:10.1037/0893-3200.21.3.459.

Stice, E., & Barrera, M. (1995). A longitudinal examination of the reciprocal relations between perceived parenting and adolescents' substance use and externalizing behaviors. *Developmental Psychology*, 31(2), 322-334.
doi:10.1037/0012-1649.31.2.322.

Sturge-Apple, M.L., Davies, P.T. Cicchetti, D., & Manning, L.G. (2012). Interparental Violence, Maternal Emotional Unavailability and Children's Cortisol Functioning in Family Contexts. *Developmental Psychology*, 48(1), 237-249.
doi:10.1037/a0025419.

Van der Veen, H.C.J., & Bogaerts, S. (2010). Het landelijke onderzoek huiselijk geweld 2010 [The nationwide research domestic violence 2010]. *Justitiële verkenningen*, 8, 33-45.

Colofon

Dit betreft een publicatie die uitkomt binnen het VWS-programma “Beter in Meedoen”. Dit meerjarige programma is gericht op de vernieuwing en kwaliteitsverbetering van de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo). Meer informatie over dit programma kunt u vinden op de website: www.invoeringwmo.nl

Opdrachtgever	Ministerie van VWS Programma “Beter in Meedoen”
Auteurs	Drs. D.J. Mak Dr. M.J. Steketee W. van der Schuur
Redactie	Prof. dr. J.C.J. Boutellier Drs. T. Nederland Dr. M.M.J. Stavenuiter
Omslag Uitgave	Ontwerppartners, Breda Verwey-Jonker Instituut Kromme Nieuwegracht 6 3512 HG Utrecht T (030) 230 07 99 E secr@verwey-jonker.nl I www.verwey-jonker.nl

De publicatie kan gedownload en/of besteld worden via onze website:
<http://www.verwey-jonker.nl/wmoinnovatiebank>.

ISBN 978-90-5830-542-8

© Verwey-Jonker Instituut, Utrecht 2013.

Het auteursrecht van deze publicatie berust bij het Verwey-Jonker Instituut. Gedeeltelijke overname van teksten is toegestaan, mits daarbij de bron wordt vermeld. The copyright of this publication rests with the Verwey-Jonker Institute. Partial reproduction of the text is allowed, on condition that the source is mentioned.

Essay

Gemeenten hebben een belangrijke rol in de aanpak van huiselijk geweld. Een adequate ondersteuning van ouders en kinderen na partnergeweld is cruciaal bij de preventie van ontwikkelingsproblemen bij kinderen, en daarmee ook voor de preventie van intergenerationele overdracht van het geweld. Dit essay geeft de resultaten weer van een analyse van de percepties van moeders en hun kinderen over partnergeweld en hun behoefte aan steun en hulp. Het blijkt dat hun percepties en behoeften aan steun niet vanzelfsprekend overeenkomen. Er blijken vooral verschillen te zijn als het gaat om de blootstelling van het kind aan het partnergeweld en de impact op het functioneren van het kind. De verhalen over het gezinsfunctioneren komen meer overeen. Inzicht in de verschillende behoeften aan steun en hulp van slachtoffers kan gemeenten handvatten bieden voor hun beleid en regierol bij huiselijk geweld. De auteurs zetten beleidsimplicaties uiteen en doen aanbevelingen voor gemeenten met het oog op de stelselwijziging jeugdzorg.

www.verwey-jonker.nl/wmoinnovatiebank

